

ВЗАЄМОВПЛИВИ ЗАХІДНОГО ТА СХІДНОГО ЗБРОЯРСТВА В УКРАЇНІ XVII – ПОЧ. XIX СТ. (МИСТЕЦТВОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ)

Дядюх-Богатько Н.Й., асистент кафедри
друкованих видань та дизайну друкованої продукції
Української академії друкарства

Анотація. Виходячи з предмету нашої уваги, – українська зброя, автор простежує її художню особливість в хронологічних та регіональних межах на основі взаємовпливів західного та східного зброярства. Порівняльний аналіз із іншими історичними подіями європейських країн засвідчує художню унікальність зброї XVII – поч. XIX ст. як явища українського мистецтва.

Ключові слова: зброя, козацтво, шабля, рушниця, декор, майстер.

Аннотация. Дядюх-Богатько Н.Й. **Взаимовлияния западного и восточного оружия в Украине XVII – нач. XIX ст. (искусствоведческий аспект).** Предметом нашего внимания является украинское оружие, автор прослеживает его художественную особенность в хронологических и региональных границах на основе взаимовлияний западного и восточного оружия. Сравнительный анализ с другими историческими событиями европейских стран удостоверяет художественную уникальность оружия XVII – нач. XIX ст. как явления украинского искусства.

Ключевые слова: оружие, козачество, сабля, ружье, декор, мастер.

Annotation. Djadjukh-Bogatko N.J. **Interplay west and east weapons of Ukraine at XVII-XIX ct. (art aspects).** Proceedings from the object of our attention Ukrainian arms are being demonstrated within chronological and regional boundaries on basis interplay west and east weapons. Comparative analysis with another historical fact of European countries testifies to decorative unique features of arms of the XVII - early XIX centuries as a phenomenon of Ukrainian art.

Key words: weapon, “kozasctvo”, sabre, gun, decorative, foreman.

Постановка проблеми. Сьогодні, в час коли нова хвиля захоплення всім зарубіжним накриває вітчизняного виробника, справа відкрити очі на мистецькі цінності належить історикам, мистецтвознавцям. **Актуальність** даного дослідження випливає з того, що монографії чи загальної наукової розробки про українську зброю взагалі немає. Більше того, напрацювань, які б розглядали українську зброю в мистецтвознавчому контексті, до наших днів ще не існує. Це можна пояснити довготривалою узурпацією українських земель, що зумовило тему “існування українського зброярського мистецтва” як політично-хитку.

Проте варто зазначити, що саме історії українського козацтва та його культурі присвячено багато праць: Г. Боплана [4], О. Рігельмана [17], А. Скальковського [21], Д. Яворницького [25], М. Грушевського [8], І. Крип’якевича [14], В. Голубуцького [6], О. Апанович [1], В. Сергійчука [18] та ін. Витокам архаїчних елементів козацької культури присвячують свої дослідження Л. Залізник [11], В. Балушок [3], Ю. Фігурний [24].

Проте **дослідження** зброєзнавства в Україні стикається з великими труднощами. Спеціальної літератури, крім окремих публікацій та старих львівських каталогів, каталогів Чернігівського та Дніпропетровського історичних

музеїв, немає. Розрізнені дані та окремі матеріали про зброєзнавство розкидані по джерелах з інших питань.

Про українську зброю як таку, що існує в контексті українського золотарства, написано у М. Петренка [16]. Конкретніше про специфіку металевих виробів Карпат, в тому числі і зброї, знайдемо у П. Жолтовського [10] та Л. Сухой [23]. В монографії “Українське художнє дерево” В. Станкевич відводить зброї окремий розділ [22]. Майже всі ці дослідники розглядають системи та техніки декорування зброї серед інших предметів, не беручи до уваги конструктивних її особливостей, що мають певний вплив на розміщення структури декору та не розглядаючи зброярство як синтезуюче явище в декоративно-ужитковому мистецтві. Винятком є праця П. Жолтовського “Художнє литво на Західних землях України в XVII – XIX ст.” [10], в якій він уперше розглянув виробництво та декорування монументальної зброї на Україні. Зокрема, додається список майстрів художнього лиття, акцентується увага на основних центрах виробництва гармат та їх мистецтвознавчий аналіз.

На основі аналізу колекцій свої дослідження зробили працівники історичних музеїв Києва та Львова — О. Сидоренко [19], М. Косів, В. Косой, Б. Мельник [20] та багато інших.

Предметом нашої уваги є українська зброя, формотворчі причини виникнення її стилістичних та конструктивних деталей, на основі взаємовпливів західного та східного зброярства в Україні XVII – поч. XIX ст.

Стаття виконана за планом НДР Української академії друкарства.

Виклад результатів дослідження.

На Україні існувало декілька центрів виробництва зброї. Один з них в Карпатах на Гуцульщині, де традиції зброярства розвивались на основі європейських конструктивних деталей, народні майстри зуміли створити свій стиль у оздоблюванні лож та окуття, перетворивши свої вироби на твори мистецтва, що притаманне лише цьому регіону. Та найбільшою їх заслугою було збереження народного стилю і виготовлення зброї аж до 30-их років XX століття.

Ще у XIV ст. селяни постійно мігрують від одного землевласника до іншого, що викликано обіцянками селянинові “волі” на новому місці протягом кількох років, потрібних для освоєння нових земель. В XVI ст. становище докорінно змінюється — феодалі домагаються державного законодавства для обмеження втечі селян. Усе більше вживається заходів для остаточного прикріплення селян до землі, позбавлення їх права переходу з одного місця на інше, що викликало у селян різні форми протесту. Однією з них у XVI – XVII ст. була масова втеча мешканців західних земель України на Поділля, Наддніпрянщину та в гірські околиці Карпат. Частина втікачів приєднувалася до запорізьких козацьких загонів. У 1613 р., коли запорожці вирушили на Покуття, серед них було чимало гуцулів. Це було найвіддаленіше місце, де втікачі могли знайти притулок, почувати себе більш-менш вільними. А в Карпатах вони переважно поселялися в королівських маєтках, а також у тих феодалів, які мали там володіння. За Ю. Гошко довідуємось,

що в інструкції, виданій сільському старості князями Острозькими (вони мали володіння на Сколівщині), говорилося: “Кликати на “волю” і поселяти як християн, так і євреїв, однак не тягнути підданих з королівських маєтків, бо через них буде клопіт, а приймати з дальших країв, щоб не могли про них довідатись” [7; 25]. Починається інтенсивне заселення Карпат втікачами. Сюди ще не так сягала рука феодала, і тут ще менше загрожували набіги татар.

Королівські маєтки також заселяли полоненими. Взятих в полон поселяли на карпатських землях, як підданих і залежних від короля. Так, при описі карпатських сіл в перш. пол. XIX ст. (Близняки, Близня, Красне, Бандрівка, Опарівка, Ріпник, Петрова Воля, Вільна Братківка, Чорноріки) відмічали, що за народними переказами, їх заселяли полоненими запорізькими козаками [7; 33].

Люд, що постійно прибував у гори з “козацької України”, мав спільну рису — волелюбство. Про українських козаків читаємо у Жана Беуна Шерера (автор “Аналізу Малої Русі” — Париж, 1778), що вони “волили невігоди важких походів, а ніж спокійне життя рабів. З їхньої історії довідуємось, як то батьки переказували синам горде почуття незалежності як найдорожчу спадщину, причому клич “Смерть або воля” — був їх одним заповітом, що переходив від батька до сина, разом з прадідівською зброєю” [20; 58].

Великої шкоди цілій Україні завдавали татарські набіги, які особливо сильно спустошували і руйнували край. Такі напади відбувалися в 1498, 1520, 1589, 1594, 1621 та 1776 роках [9; 18]. Цілком логічним є припустити, що в кожний з цих періодів швидкими темпами іде розвиток зброї у зростаючому порядку складності конструкції та відбуваються взаємовпливи у технологічному й декоративному аспектах.

У перш. пол. XVII ст. звичайна ручна вогнепальна зброя не зазнала значних змін у порівнянні зі зброєю, що вживалась. Актуальними залишались пістолети з колісцевими замками й аркебузи. Нову зброю здобували у битвах. У війні зі шведами (1618-1648 рр.) військо було озброєне переважно холодною та деревковою зброєю. У шведів була німецька зброя, виготовлена в майстернях Аусбурга та Норенбергу, частково закуплена, частково здобута в тридцятилітній війні [27; 87].

Ручна вогнепальна зброя в той час була тяжка і займала багато місця. Повне обмундирування мушкетера в XVII ст., за І. Крип’якевичем, виглядало так: “...мушкет, форкера, порохівниця на два фунти пороху, штемпель (теж саме, що і шомпол), яким прибивали порох, крайцар, що ним прочищали цівку мушкету, три звислі пушки або дерев’яні ладівниці з покришками, насипані звичайні набіи, мішок із тридцятьма кулями і сокира за поясом” [13; 154]. Відповідно, що й важке і повільне було стріляння з рушниць чи мушкетів, і, що багато дорогоцінного часу витрачав вояк для приготування набою і пострілу.

Українці використовували у війнах шаблі, рушниці. Ще в 1584 р. італієць Гамберні розповідає, що козацька зброя — це шаблі й рушниці, “яких у них ніколи не бракувало” [2; 14]. “Не бракувало” — тобто кожний запорожець,

ідучи в похід, брав з собою 5 або 6 рушниць, а звідси, якщо в одному загоні було від 6 до 15 тисяч козаків, то виходить, що кількість рушниць в ньому була від 25 до 90 тисяч [25; 377].

У всіх козацьких полковників було дуже багато зброї і кінського опорядження (упряжі). Про факт обізнаності та замилювання козацької старшини дорогою багато оздобленою зброєю, свідчать наступні факти. У реєстрового полковника П. Рославця вдома були: лубкова порохівниця, два німецькі сідла, куті сріблом по краях, три вуздечки оздоблені сріблом, два сагайдаки, дві оправлені шаблі, дві — прості, дев'ять пищалей, у тому числі чотири гвинтівки, три фарбованих намети [12; 246].

Російський цар Петро (всупереч традиціям “по-старшинству”, у 1682 році доля вибору випала малолітньому Петрові) сильно загострив питання вжитку всього іноземного. Він віддавав перевагу шведським лікарям, німецьким зброярам, французьким гувернанткам, тим самим давши поштовх експансії європейської культури в Російську імперію. Відтоді орієнтація не лише державних, але й культурних інтересів великої Російської імперії повертається на Захід, і Україна, приєднана до Росії в 1654 році, піддається цим не завжди виправданим новаціям і поступово втрачає свої традиції у мистецтві. Та ще до того українські козаки служили у польського, французького короля, а тому вплив європейських зразків і мистецьких традицій в українському зброярстві розпочався раніше.

Так, під час тридцятирічної війни 1618-1648 рр. французький уряд запросив козаків у 1645 році до себе на службу. Серед відомих українців там були Б. Хмельницький, М. Кривоніс. Козаків послали на облогу фортеці Дюнкерк, яку тримали іспанці. Французи не могли її взяти вже протягом року. Українці, вдаючись до хитрощів, взяли фортецю за одну ніч. Та, на жаль, французький уряд не визнав цієї перемоги, мотивуючи це тим, що фортеця була взята не за правилами. Частина козаків повернулась з трофеями до дому.

Ю. Фігурний, услід за В. Сергійчуком, наголошує, що козаки були найманцями на військовій службі у багатьох європейських країнах. У XVII ст. в Європі – це час найманих армій, бо й у військах таких видатних полковників, як Валенштайн, Густав-Адольф, Спінола і Конде, як правило, були найманці різних національностей. А до козаків запорізьких зверталися тому, що вони себе вже зарекомендували відважними воїнами у боротьбі проти турецько-татарської орди, і рейтинг їхній тоді був досить високим. Водночас, походи запорожців у Західну Європу, спільні бої з найманцями різних країн давали можливість відпрацьовувати нові прийоми бою, запозичувати передове у стратегії і тактиці, що шліфувало військове мистецтво війська Запорозького і підносило його на європейський і світовий рівень [24; 238].

Об'єднання з Росією лише підсилило проникнення європейських тенденцій, котрі йшли тепер і з півночі України. Одночасно, вже існуючі українські традиції козацького війська поступово укорінювались в російській армії.

На сході України формування вільних козаків спричинили до виникнення перших військових зразків. Вимоги до зброї у будь-якій армії – надійність та дешевизна. Кожний козак в бою мав до п'яти рушниць. Вогнепальну зброю виробляли (як і ремонтували) в Україні, а також імпортували з Європи, Туреччини, Московщини [12; 246]. В 1584 році італієць Гамберні, розповідає, що козацька зброя – це шаблі й рушниці, “яких у них ніколи не бракувало” [2; 14]. Тобто кожний запорожець, ідучи в похід, брав з собою 5 або 6 рушниць, а звідси – якщо в одному загоні було від 6 до 15 тисяч козаків, то виходить що кількість рушниць в ньому була від 25 до 90 тисяч [25; 377].

Великого поширення набула трофейна зброя. У козаків був звичай, що після бою всю здобич складалось до загального скарбу, котрий пізніше розподілявся. Але клалось все, окрім зброї. Зброя, яку вояка здобув собі в бою, автоматично ставала його власністю. Козаки дуже любили похизуватися рушницями, пістолями та шаблями і тому приділяли їм велику увагу, “вбирали” їх у коштовну оправу та прикрашали, звідки й пішов серед них вираз “ясна зброя”. Це ж ми можемо простежити й на народних картинах. Очевидець говорив, що зброя в них була “вбрана у золото та срібло”, на зброю вони “клали все своє багатство”, і той не козак, у якого “недоладна зброя” [26; 3]. Та цікавим історичним фактом і прикладом хитрості є те, що під час походів козаки змочували рушниці та пістолі розсолем, щоб вони заіржавіли і не вабили “грати вороже око на ясній зброї” [тут же].

Та вагогим фактом розвитку української зброї в козаків була відсутність регулярного війська, і, як наслідок, відсутність її стандартизації. На відміну від України, в Росії справи йшли інакше. Військова реформа Петра I встановила чіткий розподіл на роди війська. Кавалерія поділялась на гусарів, уланів, кесірів, драгунів і козаків. Гусари і улани – легка кіннота. Гусарські полки формувались спочатку вихідцями з Сербії. Угорське “гус” означає “двадцять” і пояснює тип набору: з кожного села до війська брався кожний двадцятий. Кесіри – “кремезні чолов'яги”, носили лати. Назва “драгуни” пішла від французького “дракон”, який був зображений на прапорі війська, що формувалось з піхотинців, посаджених на коней. Найактивніший рід кавалерії, що був однаково швидкий у бою і на конях, і пішки. Але на Україні в умовах існування козацтва цей тип бою народився набагато швидше. Козак був найсильнішим у Європі піхотинцем другої половини XVI – до початку XVIII століття. Він мав бути і добрим вершником, щоб встигнути за татариним у степах. А “козацтво” в Росії – це був особливий спадковий суспільний стан, що зобов'язував всіх представників чоловічої статі відбувати військову службу на користь держави з 18 до 55 років.

Кожний тип полку мав свою уніфікацію зброї. Навіть російські офіцери не мали права відступати від чіткого статуту зброї, вони умудрялись декорувати клинок кинджалів, а руків'я залишалось стандартним. Після об'єднання Україна як самостійна історична одиниця перестала існувати. Українські та російські громадяни продовжували вивчати військову справу разом.

Варто зазначити, що велика кількість (приблизно половина) російського війська формувалась з українців. Про це свідчать назви піхотних та драгунських полків Російської імперії, які походять від назви міста чи місцевості, де вони збиралися: “Павлоградський”, “Харковський”, “Мариупольской”, “Глоховской”, “Киевский”, “Галицкий”, “Украинский”, “Волынский”, “Подольский”, “Житомирский”, “Херсонский”, “Дорогобужский”, “Закарпатский”, “Луцкий”, “Ровненский”, “Острожский”, “Батуринский” та інші. Цей перелік достатньо широко охоплює географію України і свідчить про те, що українці добре володіли стандартною військовою зброєю – надійною і дешевою. Інакше справи були з мисливською – більш мистецькою.

Мода на імпортовану культуру підтверджувалась кожним російським придворним та українським шляхтичем купівлею закордонних “штучок” і, тим більше, зброєю. Про це нам свідчать чисельні архівні документи. Так у харківських полковників були польські та китайські ножі та ножики, німецькі сідла, берлінські кортики, шотландські рушниці, голландські пістолі, грецькі шаблі, турецькі і перські шаблі, рушниці. Але всі ці іноземні вироби розподілялися більш-менш рівномірно – одні не переважали других і не нищили місцевої культури, яка панувала над ними [12; 166-167].

Та, на жаль, так було не завжди. Захоплення іноземною культурою спричинило зневіру у власні сили. Українські та російські майстри виготовляли розкішні речі, декорували – і рівень їх оздобы нічим не поступався європейським зразкам, але тиск власної зневаги до себе був настільки великим, що наші умільці соромилися підписуватись власним ім’ям або ж пропонувати свій декор.

Станіслав Кобельський, польський дослідник, розповідає про українського майстра Балабана на початку XIX століття. Згідно з усними свідченнями в селі Балабанівка (Липовецького повіту, в Київському воєводстві) простий слюсар Іван підбивав коней, направляв вози і ремонтував пошкоджену мисливську зброю, яка, як відомо, дуже часто ламалась. З роками він набрав високої кваліфікації у цій справі. І одного разу з старих розрізаних частин склав нову рушницю. Захоплений роботою, він став аматором-зброярем, що виготовляв рушниці з привезених готових замків і дул, виконаних в Одесі (бо на Поділлі і Волині тоді було важко з купівлею цих деталей, ними торгували переважно євреї, що розвозили їх по містечках і селах), доробляв до них ложа і окуття. По суті, робив теж саме, що і Гебенган у Варшаві, Грабінський у Лешні чи Лойкевич в Тульчині. Чи вмів писати — про це нічого не відомо. Належить думати, що ні. В кожному разі, на зброї, яку він виготовляв, великими літерами писав “SAGALAS LONDON” (ім’я відомого лондонського майстра Сагаласа, свого сучасника) і поруч малими “Балабанівка” [27; 138]. Виконана ним зброя набула великої популярності, про що свідчать чисельні вірші латиною, народні назви всіх мисливських тогочасних рушниць “балабанівка” або “сагаласівка”, та похвала Адама Міцкевича: “Та рушниця правдива то Сагаласівка, напис Сагалас Лондон та Балабанівка, славний там жив слюсар, який робив рушниці, але по-англійськи оздоблював” [тут же, 139]. На жаль, нам не вдалось виявити зразки з написом “SAGALAS LONDON”

у доступних нам збірках (ЛІМ, МЕТХПУ). Ймовірно, що Станіслав Кобельський опирався на зразки, збережені у Польщі. Про те, хочемо наголосити на цьому факті українським науковцям та музейним працівникам для подальших досліджень української зброї.

Аналогічна ситуація була і в Росії. В Тулі – центрі російського зброярства – пістолети та іншу зброю оформляли під французький декор. Такий приклад знаходимо і у класика М.В. Гоголя в “Мертвих душах”, де у сцені, коли Ноздрьов показує свою колекцію зброї Чічікову, між іншим звертає увагу і на турецькі кинджали, на одному з яких “помилково”, як пояснює власник колекції, було вирізьблено: “Майстер Савелій Себіряков” [5; 108].

Висновки: Ця історія яскраво засвідчує майстерність наших зброярів, бо якщо самоук міг досягнути настільки високого рівня оздоблення, як його сучасник англієць, тоді мала бути зброя професійних майстрів. Мабуть тільки той факт, що Іван з Балабанівки був не писемним і ставив поруч два імені різних майстрів на одній рушниці, доніс до нас цей курйозний випадок. Саме та настирлива погоня за іноземним дійшла до такого абсурду, що прекрасні місцеві зброярі наслідували чужу культуру і мистецтво, а не розвивали своє.

Захоплення іноземною культурою спричинило зневіру у власні сили. Українські майстри виготовляли і декорували розкішні речі, – рівень їх оздоби не тільки не поступався європейським зразкам, але й перевершував їх, та зневага панівної верстви суспільства до українського була настільки велика, що наші умільці часом не наважувалися чи й соромилися підписуватись власним іменем, коли пропонували свій декор.

Подальші дослідження планується проводити з вивчення зброярства в Україні.

Література:

1. Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969.
2. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, 1990.
3. Балушок В.Г. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. – К., 1993.
4. Боплан Г.Л. Опис України. Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990.
5. Гоголь Н.В. Мёртвые души. – М., 1969.
6. Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734-1775. – К., 1961.
7. Гошко Ю.Г. Населення Українських Карпат XV – XVIII століть. Заселення. Міграції. Побут. – К. 1976.
8. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. – К., 1995. – Т. 7: Козацькі часи — до року 1625. – 628 с.
9. Домашевський М. Історія Гуцульщини. – Чикаго – Львів, 1995. Т. 1.
10. Жолтовський П.М. Художнє литво на Західних землях України в XVII – XIX століттях. – К., 1959.
11. Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994.
12. Заруба В. Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII століття // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. Том ССХХV. – Л., 1993. – С. 232-258.
13. Історія українського війська. / Під ред. І. Крип'якевича, Б. Гнаткевича. – Вінніпег, 1953.

14. Крип'якевич І.П. Історія України / Відп. ред. Ф. Шевченко, Б. Якимович. – Львів: Світ, 1990.
15. Музей “Арсенал” у Львові. Альбом. / Під ред. М.В. Косів, В.М. Косой, Б.В. Мельник, Б.Н. Чайковський. – М., – 1990.
16. Петренко М.З. Українське золотарство XVI – XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1970.
17. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994.
18. Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорізького. К., 1991.
19. Сидоренко В.О. Зброя XVI — XVII століть на Україні — пам'ятка історії та мистецтва. К., 1970.
20. Січинський В. Чужинці про Україну. – Львів: Слово, 1991.
21. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша запорозького. Дніпропетровськ, 1994.
22. Станкевич М.Є. Українське художнє дерево. – Львів, 2002.
23. Суха Л.М. Художні металеві вироби українців Східних Карпат др. пол. XIX – XX ст. – К., 1959.
24. Фігурний Ю.С. Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі. – К., 2004.
25. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків // Запорожці. Не зброшурований альбом / Авт. упоряд. Ю.О. Іванченко. – К.: Мистецтво, 1991. – 16 табл.
26. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. В 3 т. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1.
27. Kobielski St. Polska broc. Broc palna. Wroclaw, Warszawa, Krakyw, Gdacsck: Zaklad Narodowy imienia Ossolicckich Wydawnictwo, 1975.

Надійшла до редакції 7.02.2008